પ્રફુલ્લચંદ્ર રે
(ઈ.સ.૧૮૬૧-૧૯૪૪)

☐ અરવિંદ ગુપ્તા ☐ અનુ.: હેમંત સોલંકી

આ લેખ વિજ્ઞાન લેખક તેમ જ વિજ્ઞાન પ્રચારક શ્રી અરવિંદ ગુપ્તાના પુસ્તક 'Bright Spark'માં રજૂ થયેલ ભારતીય રસાયણ વિજ્ઞાનના પિતા, ઉદ્યોગ સાહસિક અને ઉમદા શિક્ષક પ્રફુલ્લચંદ્ર રેની લઘુ આત્મકથાનો ભાવાનુવાદ છે. 'સાદું જીવન અને ઉચ્ચ વિચાર'માં માનનારા પ્રફુલ્લચંદ્ર રેને પછીથી મહાત્મા ગાંધી પણ પોતાના આદર્શ માનતા.

Indian National Science Academy (INSA), નવી દિલ્હીના પ્રાધ્યાપક એમ. વિજયન આ પુસ્તક માટેના પ્રેરણાસ્રોત રહ્યા. તેમ જ ખ્યાતનામ ખગોળ વિજ્ઞાની પ્રા. જયંત નારળીકર સહિત પ્રા. માધવ ગાડગીલ તેમ જ પ્રા. ટી. પદ્મનાભન આ પુસ્તકની સલાહકાર સમિતિના સભ્યો રહ્યા. આ બધાનો સ્પષ્ટ ઉદ્દેશ હતો *''બાળકો માટે ભારતીય વૈજ્ઞાનિકોનો પરિચય થાય એવું તેમનું સંક્ષિપ્તમાં ચરિત્ર આલેખતું, સંપૂર્ણ રીતે સરળ ભાષા તેમ જ સારી એવી સચિત્ર માહિતીઓ ધરાવનાર પુસ્તક પ્રગટ કરવું.''*

શ્રી અરવિંદ ગુપ્તાએ આ પુસ્તકમાં ૪૦ જેટલા ભારતીય વૈજ્ઞાનિકો તેમ જ સંશોધકોના જીવનનો લઘુ પરિચય તેમ જ તેઓએ મેળવેલી સિદ્ધિઓ અને તેમનાં યોગદાનોને રજૂ કર્યાં છે. આ કામમાં તેમને સાથ મળ્યો ડો. કરેન હેયડોકનો, જેમણે આ પુસ્તકની ડિઝાઈન તૈયાર કરી તેમ જ તેમાં વપરાય તેવાં ચિત્રો પણ આલેખ્યાં. આ પુસ્તક અંગ્રેજી અને હિંદી ભાષામાં એક સાથે પ્રગટ થયું, અને પછી સમયાંતરે ગુજરાતી ભાષા સિવાય ભારતની બીજી પ્રાદેશિક ભાષાઓમાં પણ અનુવાદ પામ્યું, અને જે તે ભાષાની પ્રજાઓ સુધી પહોંચ્યું.

શ્રી. અરવિંદ ગુપ્તાને ૨૦૧૮ના પ્રજાસતાક દિવસે નાગરિક સન્માન 'પદ્મશ્રી'થી નવાજમાં આવ્યા. આ એવોર્ડ તેમને તેમના ''Toy From Trash'' પ્રોજેક્ટ માટે તેમ જ તેમણે વિજ્ઞાનના શિક્ષણમાં કરેલ અભૂતપૂર્વ ફાળા માટે એનાયત થયો.

પ્રસ્તુત ભાવાનુવાદિત લેખના માધ્યમથી શ્રી અરવિંદ ગુપ્તા જેવા વિજ્ઞાન પ્રચારકે લખેલ આ પુસ્તકના લેખ વિજ્ઞાનમાં રસ ધરાવતા ગુજરાતી વાચકો સુધી પણ પહોંચે તે માટેનો નમ્ર પ્રયાસ છે.

- શ્રી હેમંત સોલંકી, સિઉલ-સાઉથ કોરિયા, ઈ-મેઈલ : shm8324@gmail.com

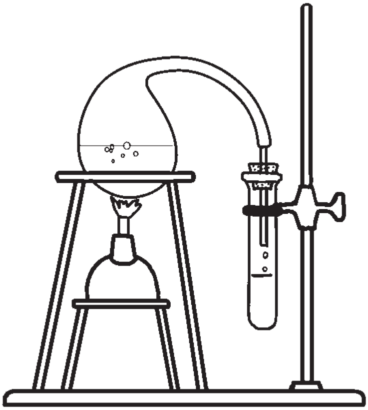
''શુદ્ધ ભારતીય પરિધાનમાં સજ્જ આ સરળ વ્યક્તિને જોઈને વિશ્વાસ જ નથી બેસતો કે આ વ્યક્તિ એક મહાન વૈજ્ઞાનિક તેમ જ પ્રાધ્યાપક હોઈ શકે.''

- મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી

ઈ. સ. ૧૮૬૦-૧૮૬૯નો દાયકો કેટલાંક સૌથી ઉત્કૃષ્ટ કહી શકાય એવાં ભારતીય વ્યક્તિત્વોના જન્મનો સાક્ષી રહ્યો. રવીન્દ્રનાથ ટાગોર, મોતીલાલ નેહરુ, મદન મોહન માલવીય, મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી, સ્વામી વિવેકાનંદ અને પ્રફુલ્લચંદ્ર રે.

પ્રફુલ્લચંદ્ર રેનો જન્મ ૨ ઓગસ્ટ ઈ. સ. ૧૮૬૧માં ખુલના જિલ્લાના એક ગામમાં થયો જેનો સમાવેશ હાલના બંગલાદેશમાં થાય છે. ગામમાં પ્રારંભિક શાળાકીય શિક્ષણ મેળવ્યા પછી તેમના જ્ઞાની પિતા હરીશચંદ્રે પોતાનાં બાળકોને વધુ સારું શિક્ષણ મળે તે માટે પોતાના કુટુંબને કોલકાતા ખસેડ્યું. યુવાન વયમાં જ પ્રફુલ્લ બ્રહ્મોસમાજના સમાજ સુધારકોથી ખાસ્સા પ્રભાવિત થયા. જેની સ્થાપના ઈશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગરે કરી હતી તે મેટ્રોપોલિટન કોલેજમાં તેઓ ભણ્યા, પણ ત્યાં જરૂરી સુવિધાઓના અભાવે તેમણે પ્રેસિડેન્સી કોલેજમાં આગળના અભ્યાસ માટે પ્રવેશ લીધો.

તે સમયમાં ફાઈન આર્ટ્સના અભ્યાસક્રમમાં રસાયણવિજ્ઞાન (Chemistry) એક ફરજિયાત વિષય તરીકે ભણાવાતો.

ઈ. સ. ૧૮૮૨માં બધી જ વિષમ પરિસ્થિતિઓમાંથી પસાર થઈ પોતાની પ્રતિભાના બળ ઉપર તેમણે ગિલક્રિસ્ટ શિષ્યવૃત્તિ (Scholarship) જીતી અને વિજ્ઞાનનો આગળ અભ્યાસ કરવા માટે તેમણે એડિનબરા વિશ્વવિદ્યાલયમાં પ્રવેશ મેળવ્યો. અહીં પ્રખ્યાત રસાયણવિજ્ઞાની એ. સી. બ્રાઉન તેમના પ્રિય શિક્ષક અને માર્ગદર્શક બન્યા. ઈ. સ. ૧૮૮૭માં તેમણે વિજ્ઞાન શાખામાં ડોક્ટરેટનો અભ્યાસ પૂરો કર્યો. તે પછી તેમણે હોપ પારિતોષિક જીત્યું અને એડિનબરા વિશ્વવિદ્યાલયની કેમિકલ સોસાયટીના તેઓ ઉપાધ્યક્ષ (Vice President) બન્યા. એડિનબરામાં વસવાટ દરમિયાન તેઓ રસાયણવિજ્ઞાનમાં ઊંડો રસ લેતા થઈ ગયા.

ઈ. સ. ૧૮૮૮માં ભારત પરત ફર્યા પછી તેમને કોઈ પણ વિશ્વવિદ્યાલયમાં નોકરી શોધવી ખૂબ જ અઘરી પડી, કારણ કે તે સમયમાં આ નોકરીઓ ગોરા લોકો (એટલે કે અંગ્રેજો) માટે આરક્ષિત રહેતી. પછીથી તેમને પ્રેસિડેન્સી કોલેજમાં નોકરી મળી ગઈ જ્યાં તેમણે ૨૭ વર્ષ સુધી અધ્યાપનનું કામ કર્યું. રે પોતાના વર્ગોમાં વાસ્તવિક નિદર્શનો/પ્રયોગો દ્વારા વિદ્યાર્થીઓનો વિષયમાં રસ કેળવતા, તેના લીધે તેમની ખ્યાતિ એક સર્વોત્તમ શિક્ષક તરીકે પ્રસરવા લાગી. તેમના વિદ્યાર્થીઓમાંના ભવિષ્યના બે નાયકો હતા, મેઘનાદ સાહા અને સત્યેન્દ્રનાથ બોસ. નીલ રતન ઘોષ અને જે. સી. ઘોષ જેવા ઘણા તેજસ્વી વિદ્યાર્થીઓ પણ રે તરફ આકર્ષાયા અને આ રીતે રસાયણવિજ્ઞાનની પ્રથમ ભારતીય શાખાનો જન્મ થયો. ધીમે ધીમે આ શાખાનું યોગદાન અને તેની ખ્યાતિ દૂર સુદૂર પહોંચી અને વિસ્તાર પામી.

રેડિયો તરંગો પરના સંશોધનથી પ્રસિદ્ધ થનાર જગદીશચંદ્ર બોસ કોલેજમાં રેથી ત્રણ વર્ષ આગળ હતા. આ બંને મિત્રો ૨૦મી શતાબ્દીની શરૂઆતમાં ભારતીય વિજ્ઞાનના આગેવાનો હતા.

પોતાના ઇંગ્લેન્ડના વસવાટ દરમિયાન રેએ વિજ્ઞાન અને ઉદ્યોગો વચ્ચેનું સામંજસ્ય જોયું. બ્રિટિશ વસાહતીઓ

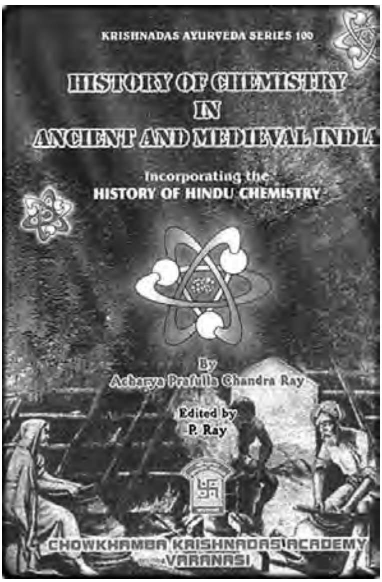
(અંગ્રેજો)નો રસ ભારતના સમૃદ્ધ ખનિજ ભંડારને ખાલી કરવામાં જ હતો, અહીં કોઈ ઉદ્યોગોની સ્થાપના કરવામાં તેમને લગીરે રસ ન હતો. આ કામ રેએ હાથ ધર્યું. તેઓ દવાઓ, ખનિજો, અમ્લ અને બીજી અનેક પેદાશો બનાવવા માટેનાં સંશોધન કરવા માટે સમય આપવા લાગ્યા અને તેના માટે જરૂરી આર્થિક મદદનો પણ બંદોબસ્ત કર્યો. તેના પરિણામરૂપે ઈ. સ. ૧૯૦૧માં Bangal Chemical & Pharmaceutical Worksની સ્થાપના થઈ, જે આજે Bangal Chemical & Pharmaceutical Limited (BCPL) તરીકે ઓળખાય છે. પણ આગળ વધતાં ઘણા પડકારો સામે આવ્યા. લીંબુમાંથી સાઈટ્રિક એસિડ મેળવવાનો તેમનો પ્રયત્ન અસફળ રહ્યો. વ્યાવસાયિક ધોરણે સલ્ફ્યુરિક એસિડ બનાવવામાં પણ તેઓ નિષ્ફળ રહ્યા. પણ છેવટે તેઓ ઢોરોનાં હાડકાંમાંથી કોસ્ટિક સોડા બનાવવામાં સફળ રહ્યા. અનેક વાર તેમણે પોલીસ અને તેમના પાડોશીઓને સમજાવવું પડ્યું કે તેઓ

રે ની નીડર મનોવૃત્તિ, મક્કમતા અને જુસ્સાને લીધે એક ઉત્કૃષ્ટ સંસ્થાનો ઉદય થયો, જે આજે Bangal Chemical & Pharmaceutical Limited (BCPL)ના નામે ઓળખાય છે

માનવ હાડકાંઓનો આ પ્રયોગ માટે ઉપયોગ નથી કરતા! છેવટે તેમના આ બધા પ્રયત્નો લેખે લાગ્યા. જેમ જેમ તેમની કંપની BCPL પ્રગતિ સાધવા લાગી, તેમ તેમ તેણે બીજા ઘણા લોકોને ઉદ્યોગધંધાઓ સ્થાપવા માટે પ્રેરિત કર્યા. રેએ ચિનાઈ માટીનાં વાસણો, સાબુ અને ડબ્બાબંધ ફળોના રસનાં કારખાનાંઓની પણ સ્થાપના કરી.

રેનાં સંશોધનોના વિષય વ્યાપક ક્ષેત્રોને આવરી લેતા હતા. શરૂઆતમાં તેમણે ખાદ્યપદાર્થોમાં થતી ભેળસેળના મુદ્દા ઉપર ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું. મેન્ડેલીવે રચેલ આવર્ત સારણી/સામયિક કોષ્ટક (Periodic Table)માંનાં ખૂટતાં તત્ત્વોની

શોધ કરતાં કરતાં તેમણે મરક્યુરસ નાઈટ્રેટને શોધી કાઢ્યો. ઘણાં વર્ષો સુધી તેમણે આ ખાર (Salt) અને તેમાંથી નિષ્પન્ન થતા પદાર્થોનો અભ્યાસ કર્યો. તેમણે ૧૦૦થી પણ વધુ સંશોધનપત્રો પ્રગટ કર્યાં.

રે શાળાઓ અને મહાવિદ્યાલયોમાં માતૃભાષા દ્વારા શિક્ષણ આપવાના પ્રખર હિમાયતી હતા. બાંગ્લા ભાષાના ઉત્કર્ષ માટે તેમણે આપેલા યોગદાનનું સન્માન કરવા માટે તેમને ઈ. સ. ૧૯૩૧-૧૯૩૪ના સમયગાળા માટે બંગ સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ ચૂંટી કાઢવામાં આવ્યા. રે સાહિત્ય અને ઇતિહાસ વાંચનમાં ઊંડો રસ ધરાવતા. તેઓ અડધો ડઝન જેટલી ભાષાઓમાં પારંગત હતા. એક વાર તેમણે કહ્યું હતું કે "તેઓ મોટા ભાગે ભૂલથી રસાયણવિજ્ઞાની બની ગયા."

રે એક પ્રખર વિદ્વાન હતા અને પ્રાચીનકાળમાં ભારતીયોની વૈજ્ઞાનિક ઉપલબ્ધિઓને લોકો સુધી પહોંચાડવા માટે કૃતનિશ્ચય હતા જેથી કરીને તેમના દેશવાસીઓ પોતાના પૂર્વજોના આ સમૃદ્ધ વારસા માટે ગૌરવ અનુભવે. તેમણે બે ભાગોમાં History of Chemistry in Ancient and Medieval India (પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન ભારતમાં રસાયણવિજ્ઞાનનો ઇતિહાસ) નામે ગ્રંથ લખ્યો. તેમણે પોતાની આત્મકથા Life and Experiences of a

Bengali Chemist (એક બંગાળી રસાયણવિજ્ઞાનીનું જીવન અને અનુભવો) નામે લખી. એક ધ્યેયલક્ષી વ્યક્તિ પોતાના સમય અને પ્રતિભાનું નિયોજન કરીને જીવનમાં શું શું મેળવી શકે તેનું રે એક જીવતું જાગતું ઉદાહરણ હતા. ઈ. સ. ૧૯૧૬માં તેઓ પ્રેસિડેન્સી કોલેજમાંથી સેવાનિવૃત્ત થયા. સર આશુતોષ મુખર્જીની વિનંતીને માન આપીને તેમણે પછીના બે દાયકાઓ સુધી કલકત્તા વિશ્વવિદ્યાલય અંતર્ગત શરૂ થયેલા નવા વિજ્ઞાન મહાવિદ્યાલયમાં રસાયણવિજ્ઞાનના પ્રાધ્યાપક તરીકે કામ કર્યું. અહીં તેમણે પોતાના વિદ્યાર્થીઓને માર્ગદર્શન પૂરું પાડી સંશોધનો થકી રસાયણવિજ્ઞાનની અનેક શાખાઓમાં મહત્ત્વનું યોગદાન આપ્યું.

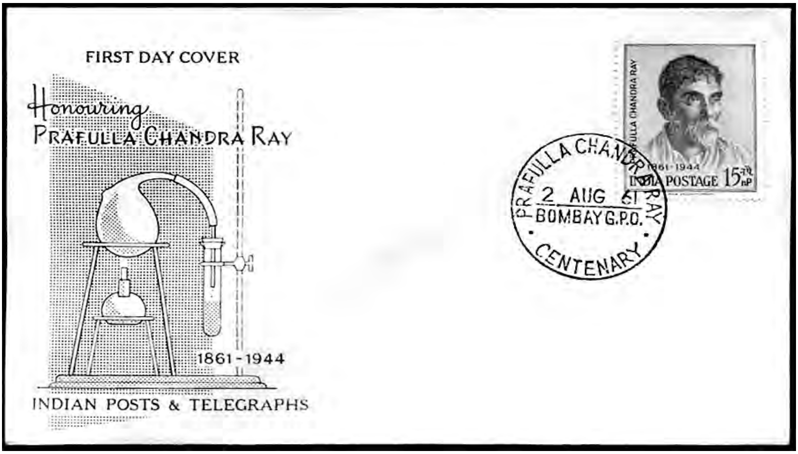
રે પરંપરા અને આધુનિકતાનો સુભગ સમન્વય હતા. તેઓ ભારતીય પોશાક પહેરતા અને ભારતના વારસા ઉપર અત્યંત ગૌરવ અનુભવતા. તેઓ મહાત્મા ગાંધી જેવી સરળ અને સાદગીભરી જીવનશૈલીને અનુસરતા. આખુંયે જીવન તેઓએ મહાવિદ્યાલયની ઉપર આવેલા એક ઓરડામાં ગાળ્યું. તેઓ ખુશીથી આ ઓરડામાં ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને આશ્રય આપતા તેમ જ તેમની ફી પણ ભરી દેતા. તેમણે અસ્પૃશ્યતા નિવારણ માટે સંઘર્ષ કર્યો અને વિધવા પુનર્વિવાહના હિમાયતી

રહ્યા. દુષ્કાળ અને પૂર જેવી કુદરતી આપદાઓ વખતે રાહત કેન્દ્રોમાં કામ કરવા માટે તેઓ સૌપ્રથમ સ્વયંસેવક તરીકે નામ નોંધાવતા અને કામ કરતા. તેઓ અપરિણીત રહ્યા અને તેમણે પોતાનું સમગ્ર જીવન અભાવગ્રસ્ત લોકોના કલ્યાણ માટે સમર્પિત કરી દીધું. તેમના પ્રિય વિદ્યાર્થીઓએ તેમને 'આચાર્ય' સંબોધન આપી નવાજ્યા.

ઈ. સ. ૧૯૧૯માં તેમને નાઈટહૂડ (Knighthood)ના ખિતાબથી સન્માનિત કરાયા અને ઈ. સ. ૧૯૩૪માં તેઓ London Chemical Societyમાં માનદ અધ્યેતા (Fellow) તરીકે નિયુક્તિ પામ્યા. અનેક વિશ્વવિદ્યાલયો દ્વારા પણ તેમના ઉપર વિવિધ સન્માનોનો વર્ષાવ થયો. ઈ. સ. ૧૯૨૪માં નિર્માણ પામેલી Indian Chemical Societyના તેઓ શરૂઆતના અધ્યક્ષ તરીકે પસંદ કરાયા.

સી. વી. રામને પણ ભૌતિકવિજ્ઞાનના

પ્રાધ્યાપક તરીકે વિજ્ઞાન મહાવિદ્યાલયમાં પ્રફુલ્લચંદ્ર રે સાથે કામ કર્યું. રામનના નોબેલ પુરસ્કાર જીતવાનાં વર્ષો પહેલાં યુવા રામનના કામથી પ્રભાવિત થઈને રામનની પ્રશંસા કરતાં રેએ કહ્યું હતું કે ''જો આ વિજ્ઞાનના મંદિરે ફક્ત એક રામનનું નિર્માણ કરવા સિવાય બીજું કાંઈ પણ ન કર્યું હોત તો પણ તેણે પોતાના સંસ્થાપકોની સંસ્થા તરફની ઉચ્ચ અપેક્ષાઓને પર્યાપ્ત રીતે પૂરી કરેલી ગણાશે.''

પ્રફુલ્લચંદ્ર રેનો દેહવિલય ૧૬ જૂન ઈ. સ. ૧૯૪૪ના રોજ થયો. પોતાના મૃત્યુ સુધીમાં રે પોતાના દેશ અને દેશવાસીઓને પોતાના યુવાકાળની સરખામણીમાં ઘણી પ્રગતિ કરતા જોઈ શક્યા. તેમનાં કેટલાંક સપનાં તેમણે પોતાના જીવનકાળમાં જ સાકાર થતાં જોયાં, પણ તે બધાથી મોટું એવું દેશની આઝાદીનું સપનું પૂરું થતું જોવું તેમના નસીબમાં ન હતું.

પણ તેમણે રસાયણવિજ્ઞાનીઓની એક આખી પેઢીને પ્રોત્સાહિત તેમ જ તાલીમ આપી તૈયાર કરી દીધી. જેમાં તૈયાર થયેલ વૈજ્ઞાનિકોએ સ્વતંત્ર ભારતમાં રસાયણવિજ્ઞાનના ઉત્કર્ષની જવાબદારી પોતાના ખભા ઉપર ઊંચકી લીધી. આ લોકો હંમેશાં તેમના ઋણી રહ્યા અને તેમને 'ભારતીય રસાયણવિજ્ઞાનના પિતા' તરીકે સંબોધતા. સુપ્રસિદ્ધ સામયિક 'નેચર'ના જુલાઈ ઈ. સ. ૧૯૪૪ના અંકમાં રેને શ્રદ્ધાંજલિ અર્પણ કરતાં લખાયું કે ''ભારતે પાછલાં ૫૦ વર્ષમાં વૈજ્ઞાનિક સંશોધનોમાં જે પણ મોટો વિકાસ સાધ્યો તેનું મોટા ભાગનું શ્રેય સર પ્રફુલ્લને જાય છે....''

❑❑❑

આ અંકના લેખકો

સુભાષ ભટ્ટ: 'સરાય' સી 1105/6, રામનગર, કાળવીબીડ, ભાવનગર-364 002.
હેમન્ત દવે: રામગિરિ, પિજ માર્ગ, નડિયાદ-387002. email: nasatya@gmail.com
હરીશ મીનાશ્રુ: 'સુમિરન', ૯/એ, સૌરમ્ય બંગલા, વિનુકાકા માર્ગ, બાકરોલ 388315. મો. 9824511961
જયેન્દ્ર શેખડીવાળા: 4, વૈજયન્ત બંગલોઝ, મોટા બજાર, બેંક રોડ, વલ્લભવિદ્યાનગર-388 120.
દિલીપ ઝવેરી: 301/વોલ્ડ્રોફ, હીરાનંદાની એસ્ટેટ પાટલીવાડા, ઘોડબંદર રોડ, થાણા-400 607
ડૉ. ભરત ગોહેલ: 'ભરત', સહજાનંદ નગર, રેલવે સ્ટેશન પાછળ, ગોંડળ, જિ. રાજકોટ. પિન-360311.
દીપકકુમાર મહિડા: જૂના બસ-સ્ટેશન સામે, વડિયા, તા. પાલિતાણા, જી. ભાવનગર. 364270.
અનિલ ચાવડા: સી-303, અર્જુન વિલા, સંસ્કાર હીલની પાછળ, આનંદ પારટુ પ્લોટની બાજુમાં, ન્યુ રાણીપ, અમદાવાદ-382 480.
મહેન્દ્ર જોશી: કે-404 સફલ પરિસર-2, 'સોબો 'સેન્ટર નજીક, સાઉથ બોપલ, અમદાવાદ 380058,
સાહિલ: નિસા, 3/15, દયાનંદ નગર, રાજકોટ-360002. મો. 9428790069
દક્ષા બી. સંઘવી: પ્લોટ નં. 9, સેક્ટર 1/એ, ગાંધીધામ, કચ્છ-370202. મો. 9427014640
ડૉ. સેજલ સંઘવી: 4-એ, મકરંદ, સુરેશ્વરી વીલા, લિન્ક રોડ, બોરીવલી (વેસ્ટ), મુંબઈ-400 091.
વીનેશ અંતાણી: વિલા નં. 2-25, રિચમોંડ વિલાસ, સેકન્ડ ફેસ, સન સિટી, બાંદલાગુદા જાગર, હૈદરાબાદ. 500 086. (મો.) 98255 20660
ડૉ. નલિની માડગાંવકર: 166/બી, 'નબાશ્રુતિ', ત્રીજા માળે, ખેરઘાટ રોડ, હિન્દુ કોલોની, દાદર, મુંબઈ-400 014 મો. 9820468973
યુનુસ ચીતલવાલા: ગુલશને વાકાર, ફૂલવાડી, પો. ધોરાજી, રાજકોટ-360 410.
રતિલાલ બોરીસાગર: એફ/67, રતિલાલ પાર્ક, એસ. આર. રોડ, અમદાવાદ-380 014.
ગિરીશ ભટ્ટ: પ્રશાંતિ નિલયમ, માધવનગર, સુરેન્દ્રનગર, પિન-363001. મો. 9726072323
સરોજ પોપટ: B/22, તક્ષશીલા ટાવર, વસ્ત્રાપુર, અમદાવાદ-380015.
આરાધના ભટ્ટ: aradhanabhatt@yahoo.com.au
અમૃત કે. બારોટ: શાર્દૂલ બિલ્ડીંગ, ફ્લેટ નં. 6, બીજે માળે, અશોક નગર, ક્રોસ રોડ-1, કાંદિવલી (પૂર્વ), મુંબઈ-400 101. મો. 9920653526
પ્રવીણસિંહ ચાવડા: 212, વૃંદાવન-2, ડી-માર્ટની સામે, સેટેલાઈટ રિંગ રોડ, અમદાવાદ-380 015.
હેમંત સોલંકી: જીએસઈએન્ડસી મુંબઈ પ્રાઈવેટ લિ, મેકેનિકલ સ્ટેટિક ડિપાર્ટ. બીજો માળ, ડી-વિંગ, જોલી બોર્ડ ટાવર આય-થિંક ટેક્નો. કેમ્પસ, કાંજુર માર્ગ (ઈસ્ટ), મુંબઈ-42
મધુસૂદન કાપડિયા: email: mgkapadia@yahoo.com
રેખા ઉદયન: 'અસ્માકમ્' 16, મિથિલા સોસાયટી, શ્રેયસ ફાઉન્ડેશન પાસે, આંબાવાડી, અમદાવાદ-380015. મો. 9825025453
ડૉ. મધુસૂદન વ્યાસ: 97, જલદર્શન સોસા, માલપુર માર્ગ, પોસ્ટ-મોડાસા, જિ-અરવલ્લી-383315, મો. 9427693554.
અનિલ જોશી: joshi.r.anil@gmail.com
ડૉ. પંકજ જોશી: ઉપકુલપતિ, ચારુસત યુનિવર્સિટી, નડિયાદ પેટલાદ હાઈવે, ચાંગા, આણંદ-388 421.
અમૃત ગંગર: ઇ-૫૦૪ પંચશીલ ગાર્ડન્સ, મહાવીર નગર, કાંદિવલી પશ્ચિમ, મુંબઇ ૪૦૦ ૦૬૭.
શરીફા વીજળીવાળા: બી/402, વૈકુંઠ પાર્ક એપાર્ટમેન્ટ, કોઝ વે રોડ, તાડવાડી, રાંદેલ, સુરત-395009.